

EMANUELE GRECO

Ο ΙΠΠΟΔΑΜΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΘΟΥΡΙΟΙ*

1. Πρόλογος

Ο ρόλος που έπαιξε η πανελλήνια αποικία των Θουρίων στην εξέλιξη της αρχαίας ελληνικής πολεοδομίας κατά την ωριμότερη φάση της έχει από καιρό επισημανθεί από διάφορους ερευνητές¹, αλλά μόνο πρόσφατα αρχίζει να εκτιμάται σε όλη του την έκταση, χάρη στην εξαιρετική πραγματικά δυνατότητα που μας προσφέρει ο ίδιος ο χώρος να συνδέσουμε υποθέσεις στηριγμένες σε κείμενα της αρχαίας γραμματείας με συγκεκριμένα ανασκαφικά δεδομένα.

Μετά τη δημοσίευση των πρώτων συνθετικών μελετών με θέμα τα αποτελέσματα των ανασκαφών που διεξήγαγε ο Guzzo στη Σύβαρη από το τέλος της δεκαετίας του '60, πρώτος ο Castagnoli² επέστησε την προσοχή σε ορισμένα στοιχεία της πολεοδομίας των Θουρίων που ήταν εντοπίσιμα επειδή διατηρήθηκαν στο σχεδιασμό της ρωμαϊκής πόλης Coriæ, που ήταν άμεση συνέχεια των Θουρίων.

Για να γίνει σαφέστερη η παρουσίαση θα κάνω μια περιληπτική αναφορά στη σύνθετη ιστορία κατοίκησης του χώρου.

Γύρω στο 730-720 π.Χ. Αχαιοί από την Πελοπόννησο ίδρυσαν την αποικία της Σύβαρης στις ακτές της Καλαβρίας στο Ιόνιο πέλαγος, στην πλατιά και πλούσια προσχωσιγενή πεδιάδα που διασχίζουν οι ποταμοί Κράθις και Σύβαρις (σήμερα Coscile), από τον οποίο η πόλη πήρε το όνομά της.

Το 510 π.Χ. η πόλη καταστράφηκε από την αντίπαλό της τον Κρότωνα και το γεγονός αυτό είναι ένας από τους σημαντικότερους σταθμούς στην ιστορία των Ελλήνων της Δύσης. Μετά από αυτό, οι επιζήσαντες και οι απόγονοί τους προσπάθησαν αρκετές φορές να «επανιδρυσουν» τη Σύβαρη,

* Μετάφραση: Εμμανουήλ Βουτυράς.

1. Castagnoli 1956· Κοντής 1956.

2. Castagnoli 1973.

αλλά οι προσπάθειές τους ματαιώνονταν πάντοτε από τον Κρότωνα, που για περισσότερα από 50 χρόνια κατόρθωσε να εμποδίσει την αναγέννηση μιας ισχυρής αντίπαλης πόλης³.

Αφετηρία της δικής μας έρευνας είναι το τέλος αυτής της φάσης, όταν δηλαδή, χάρις στην παρέμβαση του Περικλή, ιδρύθηκε το 444 π.Χ. μια νέα πόλη στην οποία δόθηκε το όνομα Θούριοι. Για την ίδρυσή της μας πληροφορεί ένα μακροσκελές χωρίο του Διοδώρου του Σικελιώτη (XII, 10), βασικός οδηγός κάθε προσπάθειας να ορισθεί το ιστορικό και τοπογραφικό πλαίσιο του σχεδίου των Θουρίων⁴.

Μια άλλη σταθερή χρονολογία είναι το 194 π.Χ., όταν ιδρύθηκε η ρωμαϊκή αποικία *Coriae*.

Εκτός από αυτά τα βασικά δεδομένα, τα ευρήματα των πρόσφατων μεγάλων ανασκαφών στον αρχαιολογικό χώρο, που ξανάρχισαν εδώ και λίγα χρόνια, προσφέρουν στοιχεία στην προσπάθεια να βρούμε και άλλα σταθερά σημεία⁵.

1. Οι έρευνες επιβεβαιώνουν ότι η Σύβαρη καταστράφηκε και εγκαταλείφθηκε στο τέλος του 6ου αιώνα π.Χ.
2. Στην περιοχή που ερευνήθηκε ως τώρα δεν εντοπίστηκαν ίχνη ζωής που θα μπορούσαν να ερμηνευθούν ως στοιχεία συνέχειας ή να ταυτισθούν με κάποιον από τις εφήμερες προσπάθειες επανίδρυσης κατά την περίοδο από το 510 ως το 444 π.Χ.
3. Η ίδρυση των Θουρίων το 444 π.Χ. έγινε στον χώρο της Σύβαρης, αλλά δεν την επικάλυψε πλήρως: Γνωρίζουμε συνοικίες της Σύβαρης εντελώς εγκαταλελειμμένες που βρίσκονται στη χώρα των Θουρίων, συνοικίες των Θουρίων χτισμένες σε περιοχές που δεν είχαν προηγουμένως κτίσματα, ενώ σε άλλες έχουμε τη δυνατότητα να δούμε την κλασική πόλη να επικαλύπτει την αρχαϊκή, πάντοτε όμως μετά την περίοδο εγκατάλειψης μεταξύ 510 και 444 π.Χ.
4. Με τον εκρωμαϊσμό αντίθετα διαπιστώνουμε μια ουσιαστική συνέχεια ανάμεσα στους Θουρίους και στην πόλη *Coriae*, τόσο που μπορούμε να πούμε ότι η *Coriae* είναι οι Θούριοι της ρωμαϊκής εποχής. Μάλιστα το επίσημο όνομα της λατινικής αποικίας, *Coriae*, δεν αντικατέστησε ποτέ εντελώς το παλιότερο, που χρησιμοποιούνταν ήδη από 250 περίπου χρόνια. Η μόνη εύκολα ορατή μεταβολή ήταν η μεγάλη ελάττωση του αστικού

3. Για τα στοιχεία που προσφέρει το νομισματικό υλικό πβ. Parise 1987· Parise 1994a· Parise 1994b· Lombardo 1994.

4. Ehrenberg 1948· Lombardo 1994· Moggi 1995· Talamo 1995· Greco 1999b.

5. Greco 1999b· Greco – Luppino 1999.

χώρου. Πραγματικά η Coriæ κατέλαβε μόνο το νότιο μισό της πόλης των Θουρίων, της οποίας οι βόρειες συνοικίες έγιναν στα ρωμαϊκά χρόνια αγροτική γη.

2. Η περιγραφή των Θουρίων στο Διόδωρο το Σικελιώτη (XII, 10, 6-7)

Μετά την αφήγηση των ιστορικών περιστατικών που οδήγησαν στην ίδρυση των Θουρίων (αποστολή δέκα πλοίων από τους Αθηναίους υπό τις διαταγές του Λάμπωνα και του Ξενοκρίτου και ταυτόχρονα κηρύκων στην Πελοπόννησο που καλούσαν τους κατοίκους της να συμμετάσχουν στην επιχείρηση, ερώτημα στο μαντείο των Δελφών) ο Διόδωρος μνημονεύει το ταξίδι των αποίκων προς την Ιταλία και την άφιξή τους στη Σύβαρη, όπου αναγνώρισαν τον τόπο που είχε υποδείξει ο Απόλλων ως κατάλληλο για τη δημιουργία της νέας πόλης. Ο χρησμός έλεγε ότι οι νέοι άποικοι έπρεπε να εγκατασταθούν στον τόπο όπου «θα έπιναν νερό με μέτρο και θα έτρωγαν ψωμί χωρίς μέτρο». Έχοντας εντοπίσει σε μικρή απόσταση από τη Σύβαρη μια κρήνη με το όνομα Θουρία, που είχε ένα χάλκινο σωλήνα τον οποίο οι ντόπιοι αποκαλούσαν με ελληνικό όνομα «*μέδιμνο*», οι άποικοι θεώρησαν ότι αυτός ήταν ο τόπος που είχε υποδείξει ο θεός. Τον περιτείχισαν λοιπόν και ίδρυσαν την πόλη στην οποία έδωσαν το όνομα Θούριοι από την κρήνη. Έπειτα διαίρεσαν τον χώρο με τέσσερις «πλατείες» (φαρδείς δρόμους) κατά μήκος και τρεις κατά πλάτος· οι περιοχές ανάμεσα στις «πλατείες» χωρίστηκαν σε μικρότερες με «στενωπούς» (στενούς δρόμους). Έτσι, όταν γέμισαν με σπίτια τα οικοδομικά τετράγωνα που δημιουργούσε αυτό το δίκτυο των δρόμων, η πόλη έδειχνε καλοχτισμένη⁶. Το κείμενο του Διόδωρου, ιστορικού του 1ου αιώνα π.Χ. που χρησιμοποιεί πιθανότατα ως πηγή τον ιστορικό του 4ου αιώνα π.Χ. Έφορο από την Κύμη, είναι εξαιρετικά σημαντικό για τον πλούτο των πληροφοριών που περιέχει, ανάμεσα στις οποίες και λεπτομέρειες μοναδικές για ίδρυση πόλης στην αρχαία ελληνική γραπτή παράδοση. Όλα αυτά οδηγούν στη σκέψη ότι η νέα πόλη αντιπροσώπευε ένα πρότυπο όχι μόνο ως προς την κοινωνική της δομή, με τις δέκα φυλές της που εκπροσωπούσαν τις κυριότερες περιοχές της ηπειρωτικής και της νησιωτικής Ελλάδας, αλλά και ως προς τη χωροταξία. Το πολεοδομικό της σχέδιο ιδιαίτερα εμφανιζόταν στα μάτια των συγχρόνων ως εξαιρετικό και νέο· τόσο, ώστε η παράδοση που υιοθέτησε ο Έφορος και έφθασε ως το Διόδωρο να διασώζει ακριβέστατα στοιχεία σχετικά με την οργάνωση του χώρου, ακόμη και τα ονόματα των

6. Για μια συζήτηση του προβλήματος γύρω από τη συμπλήρωση του χωρίου πβ. Lapini 1997· Greco 1999b.

δρόμων.

Ο Διόδωρος παρέλειψε στην αφήγησή του το όνομα του δημιουργού αυτού του ρυμοτομικού σχεδίου, που και ο ίδιος και η πηγή του το θεωρούσαν αξιοθαύμαστο και αξιοπρόσεκτο. Όμως χάρη σε μερικές όψιμες πηγές και σε μια (παρεφθαρμένη, είναι αλήθεια) χειρόγραφη παράδοση γνωρίζουμε ότι ο Ιππόδαμος πήγε στους Θουρίους. Δεν είναι παρακινδυνευμένο να αναγνωρίσουμε το Μιλήσιο αρχιτέκτονα πίσω από αυτό το εξαιρετικό πολεοδομικό δημιούργημα⁷.

3. Γενική τοπογραφία υπό το φως των αρχαιολογικών στοιχείων

Ορισμένες πληροφορίες σχετικά με την πολεοδομική εικόνα των Θουρίων και της *Coriæ* προέρχονται από τις ανασκαφές της Σύβαρης, με τους γνωστούς τομείς της που ανοίχθηκαν και ερευνήθηκαν μεταξύ 1969 και 1974 (εικ. 1). Από τις ανασκαφές αυτές προέκυψαν επίσης λίγα, αλλά πολύ σημαντικά δεδομένα για την αρχαϊκή Σύβαρη⁸.

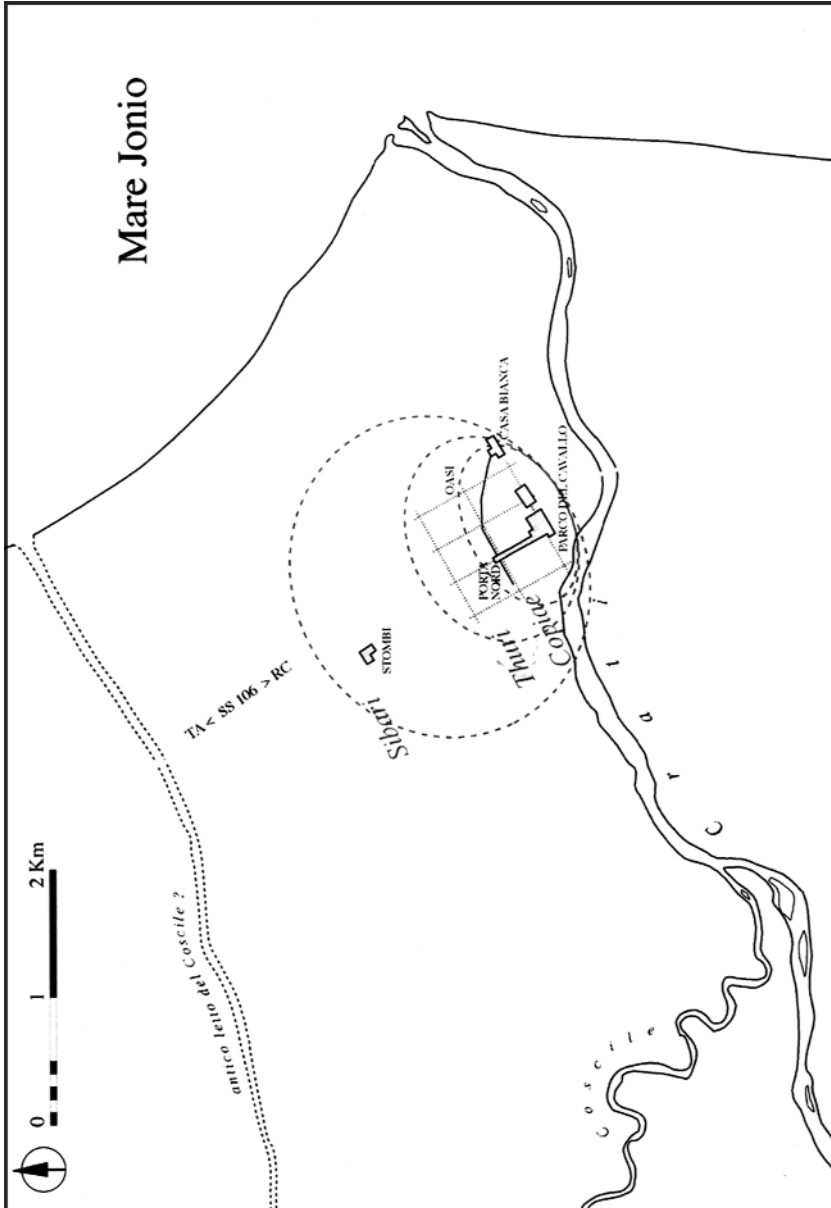
Stombi: Πρόκειται για το βορειότερο από τους τομείς που ερευνήθηκαν· εδώ αποκαλύφθηκε μια αστική συνοικία της Σύβαρης (7ος-6ος αιώνας π.Χ.) που εγκαταλείφθηκε το 510 π.Χ. Μεταγενέστερο (4ος-3ος αιώνας π.Χ.) είναι ένα μεμονωμένο κτίσμα, με βεβαιότητα μία αγροικία, πολύτιμη μαρτυρία ότι αυτή η περιοχή, που βρισκόταν κάποτε μέσα στην πόλη της Σύβαρης, στην εποχή των Θουρίων ήταν εξοχή.

Στους τομείς *Incrocio* (Διασταύρωση) - *Parco del Cavallo* (Πάρκο του Αλόγου) και *Prolungamento Strada* (Προέκταση Δρόμου) γνωρίζουμε μία μεγάλη «πλατεία» με κατεύθυνση βορρά - νότο (A), πλάτους 29,50 μέτρων (100 ποδών), που στο νότιο άκρο της διασταυρώνεται με μία «πλατεία» με κατεύθυνση ανατολή - δύση (B), πλάτους 14,60 μέτρων (50 ποδών). Η τελευταία, που ερευνήθηκε προς τα ανατολικά, μετά από 295 μέτρα (1000 πόδες) διασταυρώνεται με μία άλλη «πλατεία» με κατεύθυνση βορρά - νότο (C), πλάτους 12,50 μέτρων (δηλαδή 40 ποδών). Με τις πρόσφατες ανασκαφές εντοπίσαμε μία τέταρτη «πλατεία» (D) με προσανατολισμό ανατολή - δύση που κλείνει στα βόρεια το ορθογώνιο⁹. Δε γνωρίζουμε το ακριβές πλάτος του δρόμου αυτού επειδή βρίσκεται κάτω από το μεταγενέστερο ρωμαϊκό τείχος, αλλά τα δεδομένα που διαθέτουμε δείχνουν ότι το μήκος του δεν ήταν μικρότερο από 20 μέτρα. Το ορθογώνιο που ορίζεται από τους δρόμους που περιγράψαμε

7. Lepore 1989. Βλ. πρόσφατα Greco 1999a· Greco 1999b.

8. Greco – Luppino 1999.

9. Greco – Luppino 1999.

Εικ. 1. Τοπογραφικό σχέδιο της περιοχής των Θουρίων.

έχει διαστάσεις από βορρά προς νότο λίγο λιγότερο από 390 μέτρα, δηλαδή 1300 πόδες, ενώ από ανατολή προς δύση 1000 πόδες. Κατά μήκος της «πλατειάς» Α υπάρχουν κάθετες «στενωποί» πλάτους 3 μέτρων, διατεταγμένες με κατεύθυνση ανατολή - δύση, που έχουν μεταξύ τους απόσταση περίπου 35-37 μέτρα. Ο Castagnoli αμέσως μετά από αυτά τα ευρήματα αρνήθηκε την ύπαρξη στενωπών και με κατεύθυνση βορρά - νότο και έτσι το σχέδιο, όπως το αποκατέστησε¹⁰, είχε μια κανονικότερη ρυμοτομία αποικίας κατά την υστεροαρχαϊκή παράδοση, με νησίδες μήκους 295 μέτρων και πλάτους 35-37 μέτρων, από εκείνες που ο ίδιος μελετητής είχε ονομάσει *per strigas* (όρος προερχόμενος από τη γλώσσα των λατίνων γεωμετρών [*agrimensores*] που σημαίνει «κατά λωρίδες»). Αλλά αυτό θα ερχόταν σε αντίθεση με τον εξαιρετικό και νεωτερικό χαρακτήρα του συγκεκριμένου σχεδίου, όπως προκύπτει από τις σύγχρονες και τις μεταγενέστερες γραπτές μαρτυρίες¹¹: ακόμη και ο Αριστοφάνης, σύμφωνα με ορισμένους, κάνει αναφορά στην ίδρυση των Θουρίων στους *Ώρνιθες*. Σήμερα αντιθέτως μπορούμε να αποδείξουμε ότι υπήρχαν «στενωποί» και με κατεύθυνση βορρά - νότο, κάθετοι στους δρόμους ανατολή - δύση, σε διαστήματα 74 περίπου μέτρων, που σχημάτιζαν ένα τετράγωνο το οποίο υποδιαιρούνταν με τη σειρά του σε δύο μέρη με ένα στενό πλάτους 1,80 μέτρου. Αν και οι έρευνες δεν έχουν ακόμη ολοκληρωθεί, μπορούμε με κάποια επιφύλαξη να υποθέσουμε την ύπαρξη ενός ορθογωνίου με διαστάσεις 390 × 295 μέτρα, αυτού που ως τώρα έφεραν στο φως οι ανασκαφές, το οποίο χωριζόταν σε τετράγωνα 37 × 37 μέτρων που αντιστοιχούσαν σε τέσσερις κατοικίες με τετράγωνη κάτοψη και πλευρά μήκους 17 μέτρων¹².

4. Τα ονόματα των δρόμων

Χάρη στην ίδια διήγηση του Διοδώρου που παραθέσαμε προηγουμένως γνωρίζουμε επίσης τα ονόματα των δρόμων των Θουρίων, δηλαδή των 7 «πλατειών» που ήταν οι κύριοι άξονες του πολεοδομικού σχεδίου. Οι τέσσερις δρόμοι κατά το μήκος, λέει ο Σικελιώτης ιστορικός, ονομάζονταν Ηρώκλεια, Αφροδισία, Ολυμπιάς, Διονυσιάς· οι τρεις που ήταν διατεταγμένοι κατά το πλάτος ήταν η Ηρώα, η Θουρία και η Θουρίνη. Οι πληροφορίες του Διοδώρου δεν είναι βέβαια πολύ ακριβείς. Έχοντας όμως υπόψη τα διαθέσιμα δεδομένα, μπορούμε να διατυπώσουμε κάποιες υποθέσεις (εικ. 2). Εφόσον οι δρόμοι είναι τρεις προς τη μία κατεύθυνση και τέσσερις προς την άλλη και

10. Castagnoli 1971· Castagnoli 1973.

11. Bertelli 1982· Bertelli 1997· Greco 1997a.

12. Vallet 1976· Belvedere 1987· Greco 1997a· Greco 1999b.

γνωρίζουμε τις αποστάσεις ανάμεσα στους δρόμους και προς τις δύο κατευθύνσεις (δηλαδή 1300 πόδες από βορρά προς νότο και 1000 πόδες από ανατολή προς δύση), μπορούμε να σκεφθούμε ότι ο μικρότερος αριθμός «πλατειών» (3) αναφέρεται στους δρόμους που απέχουν περισσότερο μεταξύ τους· αντίστροφα, τον μεγαλύτερο αριθμό (4) τον αναμένουμε εκεί όπου η απόσταση είναι μικρότερη. Μπορούμε επομένως να καταλάβουμε το κείμενο του Διοδώρου ως εξής: τέσσερις πλατείες κατά το μήκος (δηλαδή από βορρά προς νότο) και τρεις κατά το πλάτος (δηλαδή από ανατολή προς δύση). Αν δεχθούμε αυτή την πρόταση, το σχέδιο της πόλης αποκτά πειστικότερη μορφή, σχεδόν τετράγωνη· στην αντίθετη περίπτωση θα έχουμε ένα μακρόστενο ορθογώνιο.

Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα είναι και τα ίδια τα ονόματα των δρόμων¹³. Είδαμε ότι οι «πλατείες» παίρνουν τα ονόματά τους από θεούς. Είναι επομένως πολύ πιθανόν, όπως μπορεί να δείξει η σύγκριση με άλλες ελληνικές πόλεις (για παράδειγμα με τη Θάσο)¹⁴, ότι η ονομασία προέκυψε από το γεγονός ότι ο δρόμος περνούσε δίπλα στο ιερό από το οποίο έπαιρνε το όνομά του. Αυτό οδηγεί στη σκέψη ότι στην κάτοψη των Θουρίων εμφανιζόταν μια διάταξη των ιερών διαφορετική από τη συνήθη στις αρχαϊκές πόλεις, όπου τα ιερά ήταν συχνά συγκεντρωμένα σε έναν ενιαίο χώρο ή διατεταγμένα σε μία ζώνη γύρω από την πόλη.

Αν δεχθούμε την πρόταση που μόλις παρουσιάσαμε και ακολουθήσουμε το κείμενο του Διοδώρου με κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά, συναντούμε σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα πρώτα την Ηράκλεια οδό. Αυτό το όνομα είναι συνηθισμένο για παραλιακούς δρόμους· μεταξύ των άλλων, όπως γνωρίζουμε καλά από το κείμενο των πινάκων της Ηράκλειας σχετικά με το ιερό της Αθηνάς Πολιάδος, λίγο βορειότερα από τους Θουρίους, ο παραλιακός δρόμος ανάμεσα στην πόλη και τη θάλασσα ονομαζόταν επίσης Ηράκλεια¹⁵. Μπορούμε συνεπώς να υποθέσουμε ότι η ομώνυμη οδός των Θουρίων αντιστοιχούσε στο εντός πόλεως τμήμα του αρχαιότατου δρόμου κατά μήκος της ακτής του Ιονίου¹⁶. Ο δρόμος αυτός αποκαλύφθηκε πρόσφατα στον τομέα «Oasi»¹⁷.

Ο δεύτερος δρόμος, που αποκαλύφθηκε στον τομέα «Prolungamento Strada» πρέπει να είναι η Αφροδισία, ενώ η τρίτη, η Ολυμπιάς, δηλαδή η οδός του

13. Greco 1999a· Greco 1999b.

14. Duchêne 1992.

15. Guy 1998.

16. Greco 1999b.

17. Greco – Luppino 1999.

Δία, πρέπει να αντιστοιχεί στη μεγάλη «πλατεία» των 100 ποδών που είναι γνωστή από καιρό στο Parco del Cavallo· η τέταρτη, η οδός του Διονύσου, πρέπει να τοποθετηθεί στα δυτικά, προς την ύπαιθρο χώρα (και στην Ηρώα· οι ιερές γαίες του Διονύσου βρίσκονταν ανάμεσα στην πόλη και το λόφο της ενδοχώρας). Όσο για τους δρόμους που ήταν χαραγμένοι στο πλάτος, Ηρώα είναι ένα όνομα που πρέπει να έχει κάποια σχέση με τόπους λατρείας ηρώων, οι οποίοι βρίσκονται συνήθως στην αγορά· η Θουρία οδός πήρε προφανώς το όνομά της από την επώνυμη πηγή της πόλης και Θουρίνα είναι πιθανόν η οδός που οδηγεί στη Θουρίνα, τη χώρα των Θουρίων. Προς το παρόν —αλλά η υπόθεση μένει να επιβεβαιωθεί από τις συνεχιζόμενες έρευνες— μπορούμε να ταυτίσουμε τη Θουρία του κειμένου του Διοδώρου, κεντρικό άξονα του συστήματος, με την «πλατεία» που αποκαλύψαμε πρόσφατα κάτω από τα θεμέλια του τείχους της ρωμαϊκής πόλης και αναγνωρίσαμε περίπου 600 μέτρα ανατολικότερα¹⁸.

5. Ο ρόλος του Ιπποδάμου του Μιλησίου και η αξία της μαρτυρίας των Θουρίων στο πλαίσιο της ιπποδάμειας πολεοδομίας

Σχεδόν όλες οι πληροφορίες που έχουμε για τον Ιππόδαμο προέρχονται από ένα χωρίο των *Πολιτικῶν* (1267b22) του Αριστοτέλη. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη ήταν ο πρώτος στοχαστής που ασχολήθηκε με την πολιτική χωρική να έχει ποτέ του αναλάβει δημόσιο αξίωμα, ο άνθρωπος που επινόησε τη διαίρεση των πόλεων και σχεδίασε τον Πειραιά. Ακολουθεί μια περιήληψη και μια κριτική του πολιτικού προτύπου του Μιλησίου στοχαστή, που ενδιαφέρει κυρίως τον Αριστοτέλη. Ξέρουμε επομένως ότι ο Ιππόδαμος πρότεινε:

- α) μια ιδανική πόλη με 10.000 κατοίκους·
- β) τρεις κοινωνικές τάξεις: τεχνίτες, γεωργούς, πολεμιστές·
- γ) την τριχοτόμηση της γης σε ιερή, δημόσια και ιδιωτική·
- δ) τρία είδη αδικημάτων (εξύβριση, βλάβη, ανθρωποκτονία), ένα δικαστήριο πρώτου και ένα δεύτερου βαθμού (απόλυτος νεωτερισμός) και τρία είδη ετυμηγοριών (ένοχος, αθώος, εν μέρει ένοχος)·
- ε) τη δυνατότητα τροποποίησης των νόμων·
- στ) την ανατροφή με έξοδα του κράτους των ορφανών λόγω πολέμου·
- ζ) την εκλογή των αρχόντων από τη συνέλευση των πολιτών¹⁹.

Σχετικά με τη «μάχη» δράση του Ιπποδάμου βασική πηγή είναι ο Στράβων, ο οποίος μας πληροφορεί ότι η Ρόδος σχεδιάσθηκε από τον ίδιο αρχι-

18. Greco – Luppino 1999.

19. Rispoli 1976· Bertelli 1982· Bertelli 1997.

τέκτονα που κατασκεύασε τον Πειραιά. Πολλοί νεότεροι ιστορικοί θεώρησαν αναξιόπιστη αυτή τη μαρτυρία²⁰, επειδή δε συμβιβάζεται με τη χρονολόγηση του Ιπποδάμου, αφού η Ρόδος ιδρύθηκε μόλις το 408 π.Χ. Δε γνωρίζουμε όμως την ακριβή χρονολογία γέννησης του Ιπποδάμου, ενώ είναι απλή εικασία η συμμετοχή του στην ανοικοδόμηση της πατρίδας του της Μιλήτου στη δεκαετία 480-470 π.Χ. Τρεις είναι οι μαρτυρίες που πρέπει να έχουμε υπόψη. Ο Ησύχιος (στο λήμμα *Ίπποδάμου νέμησις*), ένα σχόλιο στους *Ίππης* του Αριστοφάνη και ο Φώτιος μας πληροφορούν ότι ο αρχιτέκτονας, γεννημένος στη Μίλητο, έγινε πολίτης των Θουρίων. Τη μόνη, πολύ ασαφή, χρονολογική ένδειξη μας τη δίνει το σχόλιο στον Αριστοφάνη, σύμφωνα με το οποίο ο Ιππόδαμος σχεδίασε τον Πειραιά στα χρόνια των περσικών πολέμων. Δεν πρέπει, ωστόσο, να θεωρήσουμε ότι αυτή η διατύπωση καλύπτει μόνο τη δεκαετία ανάμεσα στο Μαραθώνα και τις Πλαταιές, αλλά να την επεκτείνουμε και στα επόμενα χρόνια (όταν ήταν στα πράγματα ο Κίμων, για παράδειγμα). Νομίζω ότι πρέπει να δεχθούμε ως ορθή την πολύτιμη μαρτυρία του Στράβωνα για τη Ρόδο. Κατά τη γνώμη μου, μπορούμε να χρονολογήσουμε τη δραστηριότητα του Ιπποδάμου ανάμεσα στα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ. ή λίγο πριν (εργασίες στον Πειραιά), τα χρόνια μετά το 444 (ίδρυση των Θουρίων) και τέλος το 408 (Ρόδος) και να τοποθετήσουμε τη γέννηση του Μίλησιου πολεοδόμου περί το 480 π.Χ.²¹.

Ας εξετάσουμε τώρα το γραπτό έργο του Ιπποδάμου. Στο τέταρτο βιβλίο του Ανθολογίου του Ιωάννη Στοβαίου περιλαμβάνονται πέντε αποσπάσματα από δύο διαφορετικά έργα που αποδίδονται σε έναν Ιππόδαμο: τα τέσσερα ανήκουν στο σύγγραμμα *Περὶ Πολιτείας* του Ιπποδάμου του Πυθαγορείου και το ένα στο *Περὶ Εὐδαιμονίας* του Ιπποδάμου του Θουρίου. Ένας Ιππόδαμος Θούριος μας είναι γνωστός και από τη Σούδα ως αποδέκτης ενός έργου *Περὶ Ἄρετῆς* της ποιήτριας Θεανούς από το Μεταπόντιο ή τους Θουρίους, που ανήκε στους Πυθαγορείους²². Οι μαρτυρίες αυτές θεωρήθηκαν εξαιρετικής ύποπτες και τελικά αποκλείστηκαν από τις συλλογές μαρτυριών για τους Προσωκρατικούς²³. Σχετικά με τα αποσπάσματα αυτά, που προέρχονται από έργα της ψευδοπυθαγόρειας γραμματείας²⁴, υπάρχει πλήρης διαφωνία στο

20. Wycherley 1964.

21. Burns 1976· Greco – Torelli 1983· Musti 1995.

22. Montepaone 1999.

23. Όπως από εκείνη των H. Diels – W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker* I-III, Dublin - Zürich 1973, για παράδειγμα.

24. Για μια εξαιρετική παρουσίαση του ζητήματος παραπέμπω στους Giangiulio 1991 και Gianì 1993. Βλ. επίσης τη συζήτηση μεταξύ W. Burkert και H. Thesleff, στον τόμο: *Pseudoepigrapha I*.

θέμα της χρονολόγησης. Είναι πάντως αναμφισβήτητο ότι έχουν ξαναγραφεί σε δωρική διάλεκτο, που χρησιμοποιήθηκε για να δώσει στα κείμενα μια αρχαϊζουσα χροιά μέσα στο κατωιταλιωτικό περιβάλλον. Δε μπορώ βέβαια να συζητήσω αυτό το θέμα από όλες του τις πλευρές, θα ήθελα όμως να υπενθυμίσω ότι, αν και φαίνεται πως δεν πρόκειται για ένα ενιαίο σύνολο και πως όλη η συγγραφική παραγωγή απλώνεται σε μια μακρά περίοδο, είναι βέβαιο πως ορισμένα από τα κείμενα αυτά, ανάμεσά τους και τα αποσπάσματα του Ιπποδάμου, είναι της ελληνοιστικής εποχής (3ος αιώνας π.Χ.) και ανήκουν σε μια ιταλιωτική παραγωγή που στόχο είχε να δώσει στη σκέψη των Πυθαγορείων τη λογοτεχνική περιωπή που της έλειπε²⁵.

Αυτό που μας ενδιαφέρει δεν είναι μόνο η χρονολογική ένταξη του έργου στο οποίο ανήκαν τα αποσπάσματα: σημασία έχει αν μπορούμε να ταυτίσουμε αυτόν τον Πυθαγόρειο Ιππόδαμο τον Θούριο με τον αρχιτέκτονα μας και να κρίνουμε αν τα αποσπάσματα που σώζονται στον Στοβαίο μπορούν να θεωρηθούν ελληνοιστικές διασχευές γνήσιων ιπποδάμειων συγγραμμάτων.

Η συμμετοχή του Ιπποδάμου στην ίδρυση των Θουρίων, που τη δέχεται πλέον η έρευνα, είναι ένα στοιχείο υπέρ της ταύτισης του αρχιτέκτονα με το συγγραφέα των αποσπασμάτων του Στοβαίου. Δυσκολίες δημιουργεί πάντως η σύγκριση των αποσπασμάτων που μόλις αναφέραμε με τη σύντομη περίληψη της πολιτικής σκέψης του Ιπποδάμου που μας παραδίδει ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* του μαζί με μια αρνητική εικόνα του συγγραφέα. Στην πραγματικότητα, τα κοινά στοιχεία φαίνεται να περιορίζονται σε μια εμμονή στην τριχοτόμηση σχεδόν των πάντων και δεν είναι επομένως επαρκή για να ταυτίσουμε τους δύο συγγραφείς. Εξάλλου ο Αριστοτέλης δεν αναφέρει πουθενά ότι ο Ιππόδαμος ήταν Πυθαγόρειος. Δε γνωρίζουμε αν ο Αριστοτέλης είχε διαβάσει ολόκληρο το έργο του Ιπποδάμου ή μόνο επιλεγμένα χωρία²⁶ ούτε μπορούμε να ξέρουμε αν ο ερχομός του στους Θουρίους τον οδήγησε να ασπασθεί τις θεωρίες των Πυθαγορείων και στη συνέχεια να ξαναγράψει το πολιτικό του σύγγραμμα. Αλλά με τον ίδιο τρόπο δε μπορούμε να αποκλείσουμε ότι η ένταξή του στους Πυθαγορείους έγινε πολύ μετά τον θάνατό του, από ορισμένους κύκλους Πυθαγορείων που ίσως ξανάγραψαν το έργο του για να προσδώσουν αρχαία αίγλη στη σχολή τους. Φαίνεται δύσκολο να δεχθούμε ότι κάποιος, χρησιμοποιώντας το ψευδώνυμο Ιππόδαμος, έγραψε το κείμενο σε μεταγενέστερη εποχή και επινόησε εξ ολοκλήρου τα έργα για τα οποία μιλούμε.

Παρόλα αυτά θα ήταν δυνατόν, τουλάχιστον θεωρητικά και με πολλές επι-

25. Thesleff στον τόμο: *Pseudoepigrapha I* Prontera 1976/77· Giangulio 1991· Giani 1993.

26. Rispoli 1976.

φυλάξεις, να αναγνωρίσουμε τα γνήσια ιπποδάμεια τμήματα των αποσπασμάτων κάτω από το νεωτερικό ένδυμα πλατωνικής και αριστοτελικής σκέψης που τα περιβάλλει. Οποσδήποτε μέσα στα αποσπάσματα συναντούμε σημεία που αξίζει να τα προσέξουμε. Το πρώτο από αυτά βρίσκεται στην πραγματεία *Περὶ Εὐδαιμονίας*: αναφέρεται σε μιαν αντίληψη της κοινωνίας ως αρμονικής σύζευξης μερών και χρησιμοποιεί ως μεταφορές το σύμπαν και το ανθρώπινο σώμα, όπου κάθε στοιχείο υπάρχει επειδή υπάρχει το όλον.

Στο απόσπασμα από το σύγγραμμα *Περὶ Πολιτείας* συναντούμε άλλα ενδιαφέροντα σημεία:

- «... η κοινωνία κάθε πόλης μοιάζει με το τέλειο σύνολο μιας λύρας, αφού έχει ανάγκη από συναρμογή και χόρδισμα, και τελικά από άγγιγμα και παίξιμο μουσικό.»
- Μια βίαιη επίθεση εναντίον των σοφιστών, διαφθορέων των ψυχών που αρνούνται την ύπαρξη θεών.
- Την πρόταση να οργανωθούν φρατρίες και κοινά συμπόσια, κοινοβιακή ζωή και στρατιωτικοί και πολιτικοί σύλλογοι για την καλύτερη εκπαίδευση των νέων. Εδώ υπάρχει προφανώς μίμηση του προτύπου της Σπάρτης, κάτι που καθιστά προβληματική τη σκέψη ότι το κείμενο μπορεί να συντάχθηκε μεταξύ 3ου και 2ου αιώνα π.Χ. όπως θεωρούν ορισμένοι.
- Τον ορισμό ενός τύπου κράτους ως *τριπολιτικού* (μείγματος μοναρχίας, ολιγαρχίας, δημοκρατίας, και εδώ με αναφορά στη Σπάρτη). Αυτή η αντίληψη θεωρείται απόδειξη αρχαιότητας, γιατί υποτίθεται ότι επαναλαμβάνεται στον *Τριπολιτικό* του Δικαιάρχου, μαθητή του Αριστοτέλη. Πραγματικά, η συζήτηση περί *τριπολιτικού* ανήκει μέσα στον 5ο αιώνα²⁷. Με κάποιον τρόπο, λοιπόν, το κείμενο πρέπει να απηχούσε τις ιδέες του συγγραφέα, αποκαλύπτοντας τη μάλλον αυστηρή στάση του απέναντι στη δημοκρατία²⁸, σε αντίθεση με μια καθαρά μοντέρνα αντίληψη που θέλει τον Ιππόδαμο αρχιτέκτονα της δημοκρατίας²⁹.

Πρέπει όμως να επιστρέψουμε στο κείμενο του Αριστοτέλη για να συμπληρώσουμε τη γνωριμία με τον αρχιτέκτονα πολεοδόμο. Στο βασικό χωρίο των *Πολιτικών*, αφού μας πληροφορεί ότι ήταν πολίτης της Μιλήτου, γιος του Ευρυφάντος, ο Αριστοτέλης λέει ότι αυτός επινόησε τη διαίρεση των πόλεων και σχεδίασε τον Πειραιά. Σε ένα άλλο χωρίο των *Πολιτικών* γίνεται λόγος για έναν αρχαϊκό τρόπο χτισίματος των κατοικιών, σε αντίθεση με τον νεότερο ιπποδάμειο. Φαίνεται λοιπόν ότι υπήρχε ένας «ιπποδάμειος τρόπος»

27. Lana 1973· Bertelli 1997.

28. Έτσι οι Bertelli 1982, Musti 1995, Ferrucci 1996.

29. Όπως για παράδειγμα εκείνη των Gehrke 1989 και Hoepfner – Schwandner 1994.

διάταξης των κτηρίων στον αστικό χώρο. Παρόλα αυτά, λόγω της ασάφειας του αριστοτελικού κειμένου, υπάρχει ζήτημα αν η έκφραση «επινόησε τη διαίρεση των πόλεων» μπορεί να αναφέρεται στον Ιππόδαμο με την ιδιότητα του πολεοδόμου ή του θεωρητικού που ανακάλυψε τη διαίρεση της κοινωνίας σε τάξεις. Την τελευταία αυτή ερμηνεία την ξαναπρότεινε πρόσφατα η Gorman³⁰ με ασθενή επιχειρήματα, που βασίζονται κατά τη γνώμη μου ουσιαστικά σε μια παρανόηση του περιεχομένου. Είναι σκόπιμο να εξετάσουμε αυτό το πρόβλημα, ώστε να προχωρήσουμε καλύτερα στα καθαυτό ιπποδάμεια θέματα, κυρίως από την αρχαιολογική σκοπιά, την οποία συνήθως υποτιμούν οι μελετητές, που συχνά είναι ιστορικοί της πολιτικής σκέψης και φιλόλογοι.

Ήδη στις μελέτες του 19ου αιώνα για τον Ιππόδαμο, η εφεύρεση που του αποδίδει ο Αριστοτέλης ταυτιζόταν με την ορθογώνια διάταξη των δρόμων. Αργότερα, με την πρόοδο της αρχαιολογικής έρευνας, επισημάνθηκε σωστά ότι πόλεις με ορθογώνιο σχέδιο είναι γνωστές από πολλά παραδείγματα σε εποχές πολύ πριν από τον Ιππόδαμο. Το πρόβλημα επομένως παίρνει άλλη μορφή: ή ο Αριστοτέλης απέδωσε εσφαλμένα στο Μιλήσιο μιαν ανακάλυψη που δεν ήταν δική του ή ήθελε να πει ότι είχε ανακαλύψει όχι την πολεοδομική αλλά την πολιτική διαίρεση. Το πρόβλημα τίθεται με διαφορετικούς όρους. Ο προσεκτικός μελετητής της ιστορίας της πολεοδομίας θα αποφύγει να συγκρίνει, ακόμη και αν περιορισθεί μόνο στις κανονικές κατόψεις, πόλεις σχεδιασμένες στην υστεροαρχαϊκή εποχή με πόλεις του 5ου αιώνα π.Χ. Αν θέλουμε να μη χρησιμοποιούμε καταχρηστικά τον όρο *ίπποδάμειος* για να δηλώσουμε κάθε κανονική μορφή ρυμοτομικού σχεδίου, πρέπει να αποφεύγουμε να ψάχνουμε σε κάθε γωνιά της Μεσογείου την επίδραση του Ιπποδάμου του Μιλήσιου, όπως συχνά κάνουν πολλοί.

Πιστεύω ότι τον Ιππόδαμο, αν είναι να κατανοήσουμε πραγματικά τα λίγα που έχουν να μας αποκαλύψουν γι' αυτόν οι τοίχοι, που και να τους βασανίσουμε δε θα μιλήσουν, πρέπει να τον μελετήσουμε μέσα από τα πολεοδομικά σχέδια του Πειραιά, της Ρόδου και των Θουρίων.

Συνεπώς, καθώς στη Ρόδο³¹ και στον Πειραιά³² οι σύγχρονες πόλεις καθιστούν σχεδόν αδύνατη την έρευνα, οι Θούριοι, που εμφανίζουν μια διαφορετική κατάσταση αφού βρίσκονται σε ανοιχτό χώρο, μπορούν να γίνουν τόπος αναφοράς και υπόδειγμα προσφέροντάς μας την ευκαιρία να ερευνήσουμε στο πεδίο μια πόλη σχεδιασμένη από τον Ιππόδαμο. Προς το παρόν τα στοιχεία που διαθέτουμε δεν επαρκούν για να μας επιτρέψουν να διαγράψουμε

30. Gorman 1995.

31. Kondis 1958.

32. Eickstedt 1991.

ένα ικανοποιητικό πλαίσιο. Πιστεύω επίσης ότι τα αρχαιολογικά δεδομένα δεν θα είναι ποτέ επαρκή, αφού δύσκολα θα βρεθούν ανάμεσα στα υλικά λείψανα όλα εκείνα τα στοιχεία που θα συναποτελούσαν την «ιπποδάμεια ιδιαιτερότητα», η οποία είχε και άλλες όψεις. Με άλλα λόγια, αν είχαμε μπροστά στα μάτια μας το ρυμοτομικό σχέδιο, μόνο εν μέρει θα μπορούσαμε να συλλάβουμε τη φιλοσοφία που το δημιούργησε.

Για την ώρα ας κάνουμε εδώ ένα σύντομο απολογισμό των ερευνών που βρίσκονται εν πορεία και ξεκίνησαν εδώ και λίγο καιρό, ώστε να αποτιμήσουμε όσα ξέρουμε και να χαράξουμε μια γραμμή για τις μελλοντικές έρευνες.

Η ουσιαστική καινοτομία του ρυμοτομικού σχεδίου των Θουρίων είναι η σχεδόν μονομανής αναζήτηση της συμμετρίας και της αριθμητικής αναλογίας ανάμεσα στα μεμονωμένα τμήματα και στο όλον, κάτι που εμφανίζει ένα ενδιαφέρον σημείο σύνδεσης με το απόσπασμα του *Περὶ Ἐὐδαιμονίας*³³.

Η περιγραφή του Διοδώρου μιλά για επτά «πλατείες» που θυμίζουν τις χορδές της λύρας, οργάνου που αναφέρεται στο απόσπασμα που παραθέσαμε ήδη για να εισαγάγει τη μεταφορά της κοινωνικής αρμονίας. Εντοπίσαμε δύο «πλατείες» με κατεύθυνση βορρά-νότο και δύο με κατεύθυνση ανατολή-δύση που σχηματίζουν ένα κανονικό ορθογώνιο. Η απόσταση ανάμεσα στους δρόμους με κατεύθυνση ανατολή - δύση είναι 1300 πόδες, ενώ ανάμεσα στους δρόμους με κατεύθυνση βορρά - νότο είναι 1000 πόδες. Μέσα στο δίκτυο που ορίζεται έτσι παρατηρούμε «στενωπούς» (τους στενούς δρόμους που παραθέτει και ο Διόδωρος) και προς τις δύο κατευθύνσεις και σε κανονικές αποστάσεις περίπου 35 έως 37 μέτρων, μέγεθος που επιτρέπει να υποθέσουμε ότι οι μικρότερες μονάδες αντιστοιχούσαν σε σπίτια με πλευρά περίπου 17 μέτρα. Ξεκινώντας από τα βέβαια στοιχεία και έχοντας υπόψη το κείμενο του Διοδώρου, είναι δυνατόν να αποκαταστήσουμε μια πόλη με μορφή περίπου τετράγωνη, της οποίας η νότια πλευρά θα βρισκόταν σε μικρή απόσταση από την αριστερή όχθη του Κράθη.

Προς το παρόν ο εντοπισμός μίας τουλάχιστον δημόσιας περιοχής είναι μόνο υποθετική: θα έπρεπε να βρίσκεται ανάμεσα στην «πλατεία» Β και στην κοίτη του ποταμού, στη νότια πλευρά επομένως, όπου η σχεδόν βέβαιη ταύτιση του *Forum* της *Coriae* οδηγεί στη σκέψη ότι εκεί ήταν η αγορά ή μία από τις αγορές των Θουρίων³⁴. Οφείλουμε πράγματι να σκεφθούμε ότι οι αγορές μπορεί να ήταν περισσότερες από μία με δεδομένη την ιστορική στιγμή και το «κλίμα» της περιόδου αυτής, από την οποία και έπειτα οι λειτουργίες της α-

33. Greco 1999b.

34. Greco – Luppino 1999.

γοράς εξειδικεύθηκαν, με το χωρισμό για παράδειγμα των εμπορικών χώρων από εκείνους που προορίζονταν για πολιτικές και δικαστικές δραστηριότητες. Με βάση αυτά τα στοιχεία νομίζω ότι είναι δυνατόν να ξεπεράσουμε την αντίληψη της «σχολής της Μίλητου» που εισήγαγε ο Martin³⁵, η οποία προέκυψε από την ορθολογική και λειτουργική διάταξη των μερών της πόλης, βασιζόταν όμως σε μια κάπως βιαστική αναπαράσταση της Μίλητου³⁶. Η αναπαράσταση αυτή προτάθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα από τους Γερμανούς αρχαιολόγους που ήθελαν να κάνουν τη Μίλητο αρχέτυπο μιας νέας πολεοδομίας, συνδεδεμένης με την πατρίδα του ανθρώπου που είχε επινοήσει τη διαίρεση των πόλεων. Πέρα από αυτό, ξέρουμε σήμερα ότι η αρχαϊκή πόλη (πριν από την καταστροφή του 494) εμφανίζει εκπλήξεις ως προς την αναπαράστασή της και ότι η κλασική πόλη, όπως αναπαρίσταται ως τώρα, δεν έχει γερά θεμέλια³⁷. Στο πλαίσιο αυτό τίθεται επίσης το πρόβλημα της μαθητείας του Ιπποδάμου, η οποία, αν είναι σωστή η πρότασή μου να τοποθετηθεί η γέννησή του περί το 480 π.Χ., πρέπει να συνέπεσε με τα χρόνια της ανοικοδόμησης της πόλης του, όπου οι πολίτες επέστρεψαν είκοσι περίπου χρόνια μετά την καταστροφή.

Επομένως, μετά τη μαθητεία του στη Μίλητο και τη σημαντική εμπειρία του Πειραιά, ο Ιππόδαμος έφθασε στους Θουρίους στην ακμή της πνευματικής του ωριμότητας. Τα πραγματικά νέα στοιχεία του πολεοδομικού του σχεδιασμού εντοπίζονται ιδιαίτερα στην προσεκτική διερεύνηση των συμμετριών και στο σχήμα της σκακιέρας, που προϋποθέτουν οπωσδήποτε μια σχέση με το στοχαστή, με το θεωρητικό που υλοποιεί ένα προσωπικό του όραμα για τον αστικό χώρο. Στο χώρο αυτόν έρχεται να εγκατασταθεί μια νέα ομάδα ανθρώπων, κάτι που δε θα μπορούσε να συμβεί παρά μόνο σε μια νέα ίδρυση πόλης, σύμφωνα με την πρόταση του σύγχρονου του Φαλέα του Χαλκηδόνιου.

Ο Διογένης ο Λαέρτιος (IX, 50) μας πληροφορεί ότι ένα άλλο διάσημο πρόσωπο, ο Πυθαγόρας ο Αβδηρίτης, ο μεγάλος σοφιστής, ανέλαβε να συντάξει τους νόμους της νέας πόλης (ενώ σύμφωνα με το Διόδωρο οι νόμοι των Θουρίων ήταν εμπνευσμένοι από τη νομοθεσία του Χαρώνδα)³⁸. Αν θεωρήσουμε γνήσια ιπποδάμεια την πολεμική εναντίον των σοφιστών που περιέχει

35. Martin 1956.

36. Πβ. Greco – Torelli 1983.

37. Ένας πρόσφατος απολογισμός της σχετικής συζήτησης (*status quaestionis*) υπάρχει, για παράδειγμα, στον Longo 1999.

38. Πβ. Ehrenberg 1948· De Sensi Sestito 1987· Lombardo 1994· Moggi 1995· Talamo 1995· Bertelli 1997.

το απόσπασμα του *Περὶ Εὐσεβείας*, κερδίζουμε ένα στοιχείο για μια διαμάχη στο εσωτερικό της ηγετικής ομάδας της νέας αποικίας, στην οποία συμμετείχαν εξέχοντα πρόσωπα όπως ο Ηρόδοτος, ο Κέφαλος (ο πατέρας του Λυσία) και άλλοι³⁹.

Ας έλθουμε τώρα στο δεύτερο μεγάλο πρόβλημα, τη σχέση του Ιπποδάμου με τη δημοκρατία, που είδαμε ότι είναι προβληματική όταν αναλύαμε το απόσπασμα του *Περὶ Πολιτείας*. Αξίζει τον κόπο να υπογραμμίσουμε την αξία που αποδίδουν στα *Tyrenhäuser* ο Hoerpfner και ο Schwandner στις εργασίες τους, θεωρώντας τα ως πεμπτουσία δημοκρατίας και ισότητας: η θέση αυτή πρέπει να απορριφθεί⁴⁰, γιατί προσπαθεί να συνδέσει την πολεοδομική μορφή (που οι Γερμανοί ερευνητές την αποκαθιστούν ιδεολογικά προς αυτή την κατεύθυνση) με τους θεσμούς της πόλης. Αντίθετα, η ισότητα (*ὁμοιότης*) υπάρχει στον Πλάτωνα και ανήκει σε ένα χώρο πολύ μακριά από τη δημοκρατία, μάλιστα εχθρικό προς αυτή, όπως σωστά παρατήρησε ο Ferrucci. Πρέπει ακόμη να λάβουμε υπόψη μια πρόσφατη ιδέα του Musti⁴¹, που αναλύοντας τον επιτάφιο του Περικλή (Θουκυδίδης II, 38) για τους πεσόντες του πρώτου έτους του Πελοποννησιακού πολέμου θεώρησε τη διατύπωση *ἴδιαι κατασκευαὶ εὐπρεπεῖς* (καλοπεριποιημένα ιδιωτικά σπίτια) ως γνήσια έκφραση δημοκρατίας. Ιδιαίτερα στη δημοκρατική ιδεολογία η σχέση δημόσιο-ιδιωτικό αποκτά συγκεκριμένη διάσταση με την αποδοχή των κοινωνικών διαφορών και των προνομίων που αποκτά κανείς, σε αντίθεση με την αντιδημοκρατική ακαμψία την οποία εκφράζει η ισότητα που φαίνεται να υλοποιείται στο ιπποδάμειο σχήμα της σκακιέρας.

Ο Αριστοτέλης είχε επισημάνει και επικρίνει τα όρια της *Πολιτείας* του Μιλησίου, παρόλο που η πρόταση για την τροποποίηση των νόμων, την εκλογή των αρχόντων και την ανατροφή των ορφανών των πολέμων με έξοδα του κράτους (που υπήρχε ήδη στην Αθήνα) μοιάζει σαν διάθεση να εισαχθούν στοιχεία δημοκρατίας ώστε να ισορροπήσει το νομοθετικό πλαίσιο. Συντηρητική αντίληψη προδίδει αντίθετα η πρόταση για γραπτές ετυμηγορίες στις δίκες⁴². Με βάση το αριστοτελικό κείμενο μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ένα μέρος της ιπποδάμειας Πολιτείας πρέπει να ήταν αφιερωμένο στον πολεοδομικό του κανόνα, πράγμα που εξηγεί την έκφραση *ἵπποδάμειος τρόπος* για το σχεδιασμό πόλεων και τη διάταξη των ιδιωτικών κατοικιών, εφόσον ήταν

39. Bertelli 1997.

40. Ferrucci 1996· Greco 1997a· Greco 1999b.

41. Musti 1995.

42. Bertelli 1982.

ο πρώτος που είχε αντιμετωπίσει το πρόβλημα σε ένα σύγγραμμα⁴³.

Η σταδιοδρομία του δεν μπορούσε, σύμφωνα με ορισμένους⁴⁴, να τελειώνει στη Ρόδο, είτε για χρονολογικούς λόγους είτε κυρίως γιατί η ίδρυση της Ρόδου προωθήθηκε από τους Σπαρτιάτες μέσα σε ένα κλίμα έντονα αντιαθηναϊκό (και αυτό έρχεται σε αντίθεση με τη ρομαντική ιδέα του αρχιτέκτονα της δημοκρατίας). Αυτό μου φαίνεται απίθανο με βάση όσα εξέθεσα ως τώρα. Εξάλλου, αν εξετάσουμε την ιστορία των ίδιων των Θουρίων στις δεκαετίες μετά την ίδρυσή τους, θα βρούμε στοιχεία που μας οδηγούν σε κάποιες σκέψεις. Ένα από τα πιο σημαντικά πρόσωπα της ιστορίας της Ρόδου σε αυτή την περίοδο είναι ο Δωριεύς (Πανσανίας VI, 7), γιος του Διαγόρα, από αριστοκρατική οικογένεια, αθλητής και νικητής σε πολλούς αγώνες στο άθλημα του παγκρατίου⁴⁵. Όταν καταδικάστηκε σε θάνατο από τους Αθηναίους για τη δράση του εναντίον της συμμαχίας τους, ο Δωριεύς μετανάστευσε στους Θουρίους στα χρόνια που η πόλη ήταν εχθρός της Αθήνας και έγινε πολίτης της. Με δέκα πλοία από τους Θουρίους πολέμησε εναντίον των Αθηναίων στο πλευρό των Σπαρτιατών το 412-411 π.Χ. και βρέθηκε πιθανόν στη Ρόδο το 408, τη στιγμή της ίδρυσης της πόλης εκείνης, που το ρυμοτομικό της σχέδιο αποδίδεται στον Ιππόδαμο τον «Θούριο»⁴⁶.

Συνομογραφίες βιβλιογραφίας

Asheri 1975 = D. Asheri, «Osservazioni sulle origini dell'urbanistica ippodamea», *Rivista Storica Italiana* 77 (1975) 5 κε.

Belvedere 1987 = O. Belvedere, «Himera, Naxos e Camarina, tre casi di urbanistica coloniale», *Xenia* 14 (1987) 11-17.

Benvenuti Falciai 1982 = P. Benvenuti Falciai, *Ippodamo di Mileto architetto e filosofo. Una ricostruzione della personalità*, Studi e testi 2 (1982) 194 κε.

Bertelli 1982 = L. Bertelli, «L'Utopia greca», στον τόμο: L. Firpo (επιμ.), *Storia delle idee politiche, economiche e sociali*, I, Torino 1982, 507-520.

Bertelli 1997 = L. Bertelli, «Progettare la 'polis'», στον τόμο: S. Settis (επιμ.), *I Greci*, II.2, Torino 1997, 567-618.

Burns 1976 = A. Burns, «Hippodamus and the planned city», *Historia* 25 (1976) 414-428.

Castagnoli 1956 = F. Castagnoli, *Ippodamo di Mileto*, Roma 1956.

Castagnoli 1971 = F. Castagnoli, «Sull'urbanistica di Thurii», *PP* 26 (1971) 301-307.

Castagnoli 1973 = F. Castagnoli, «Ancora sull'urbanistica di Thurii», *PP* 28 (1973) 221-222.

43. Asheri 1975· Burns 1976· Szidat 1980· Benvenuti Falciai 1982· Greco – Torelli 1983· Triebel-Schubert – Muss 1983/84· Greco 1997a· Greco 1999b.

44. Wycherley 1964.

45. Moretti 1953.

46. Greco 1997b.

- De Sensi Sestito 1987** = G. De Sensi Sestito, «La Calabria in età arcaica e classica: storia, economia, società», στον τόμο: S. Settis (επιμ.), *Storia della Calabria antica*, I, Roma - Reggio Calabria 1987, 227-303.
- Duchêne 1992** = H. Duchêne, *La Stèle du Port*, *Études Thasiennes* 14 (1992) 155 κε.
- Ehrenberg 1948** = V. Ehrenberg, «The Foundation of Thurii», *AJPh* 69 (1948) 149-170.
- Eickstedt 1991** = K.-V. von Eickstedt, *Beiträge zur Topographie des antiken Piräus*, Αθήνα 1991.
- Ferrucci 1996** = F. Ferrucci, «“Belle case private” e case tutte uguali nell’Atene del V secolo a.C.», *Rivista di Filologia e Istruzione Classica* 124.4 (1996) 408-434.
- Gehrke 1989** = H.-J. Gehrke, «Bemerkungen zu Hippodamos von Milet», στον τόμο: W. Schuller – W. Hoepfner – E. L. Schwandner (επιμ.), *Demokratie und Architektur. Der hippodamische Städtebau und die Entstehung der Demokratie*, Berlin 1989.
- Giangiulio 1991** = M. Giangiulio, *Introduzione a Giamblico. La vita pitagorica*, Milano 1991.
- Giani 1993** = S. Giani, *Pseudo Archita. L’educazione morale*, Roma 1993.
- Gorman 1995** = V. B. Gorman, «Aristotle’s Hippodamos (*Politics* 2, 1267b, 22-30)», *Historia* 44 (1995) 385-395.
- Greco 1997a** = E. Greco, «Definizione dello spazio urbano: architettura e spazio pubblico», στον τόμο: S. Settis (επιμ.), *I Greci*, II.2, Torino 1997, 619-652.
- Greco 1997b** = E. Greco, «Ippodamo e Thurii», *Ostraka* VI.2 (1997) 435-439.
- Greco 1999a** = E. Greco, «Nomi di strade nelle città greche», στον τόμο: M. Castoldi (επιμ.), *Koinà. Miscellanea di studi archeologici in onore di Piero Orlandini*, Milano 1999, 223-229.
- Greco 1999b** = E. Greco, «Turi», στον τόμο: E. Greco (επιμ.), *La città greca antica*, Roma 1999, 413-430.
- Greco – Luppino 1999** = E. Greco – S. Luppino, «Ricerche sulla topografia di Sibari-Thuri-Copiae», *AIONArchStAnt*, n.s. 6 (1999 [2001]) 115-164.
- Greco – Torelli 1983** = E. Greco – M. Torelli, *Storia dell’urbanistica. Il mondo greco*, Roma - Bari 1983.
- Guy 1998** = M. Guy, «La topographie des territoires décrits dans les Tables d’Héraclée», στον τόμο: E. Greco (επιμ.), *Siritide e Metapontino. Storia di due territori coloniali*, Napoli - Paestum 1998, 261-280.
- Hoepfner – Schwandner 1994** = W. Hoepfner – E. L. Schwandner, *Haus und Stadt im klassischen Griechenland*, München 1994.
- Κοντής 1956** = Ι. Δ. Κοντής, «Η διαίρεσις των Θουρίων», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1956, 106-113.
- Kondis 1958** = J. Kondis, «Zum antiken Stadtbauplan von Rhodos», *Athenische Mitteilungen* 73 (1958) 146-158.
- Lana 1973** = I. Lana, «I frammenti del Pseudo Ippodamo Pitagorico», στον τόμο: του ίδιου, *Studi sul pensiero politico classico*, Firenze 1973.
- Lapini 1997** = W. Lapini, «Le strade di Turii (Diod. 12.10.7)», *Rivista Storica Italiana* 27 (1997) 7-20.
- Lepore 1989** = E. Lepore, *Colonie greche dell’Occidente antico*, Firenze 1989.
- Lombardo 1994** = M. Lombardo, «Da Sibari a Thurii», στον τόμο: *Sibari e la Sibaritide*, Atti del XXXII convegno di studi (Taranto 1992), Napoli 1994, 255-328.
- Longo 1999** = F. Longo, «Mileto», στον τόμο: E. Greco (επιμ.), *La città greca antica*,

- Roma 1999, 183-203.
- Martin 1956** = R. Martin, *L'Urbanisme dans la Grèce antique*, Paris 1956.
- Moggi 1995** = M. Moggi, «Proprietà della terra e cambiamenti costituzionali a Turi», στον τόμο: *L'incidenza dell'antico. Studi in onore di Ettore Lepore*, I, Napoli 1995, 389-403.
- Montepaone 1999** = C. Montepaone, «Teano, la pitagorica», στον τόμο: *της ίδιας, Lo spazio del margine*, Roma - Paestum 1999, 203-225.
- Moretti 1953** = L. Moretti, *Iscrizioni agnostiche greche*, Roma 1953.
- Musti 1995** = D. Musti, *Demokratia. Origini di un'idea*, Roma 1995.
- Parise 1987** = N. F. Parise, «Le emissioni monetarie in Magna Grecia fra VI e V sec. a.C.», στον τόμο: S. Settis (επιμ.), *Storia della Calabria antica*, I, Roma - Reggio Calabria 1987, 305-321.
- Parise 1994a** = N. F. Parise, «Le emissioni monetarie in Magna Grecia: dalla fondazione di Turi all'età di Archidamo», στον τόμο: S. Settis (επιμ.), *Storia della Calabria antica*, II, Roma - Reggio Calabria 1994, 401-419.
- Parise 1994b** = N. F. Parise, «Lo statere italiota fra Sibari e Thurii», *Quaderni Ticinesi di Numismatica e Antichità Classiche* 25 (1994) 97-103.
- Prontera 1976/77** = F. Prontera, «Gli "ultimi" pitagorici. Contributo per una revisione della tradizione», *DialA* 9/10 (1976/77) 267-332.
- Pseudoepigrapha I** = *Pseudoepigrapha I*, Entretiens Hardt 18 (1972).
- Rispoli 1976** = G. Rispoli, «Ippodamo e Aristotele», *RendNap* 50 (1976) 229 κε.
- Szidat 1980** = J. Szidat, «Hippodamos von Milet», *BJb* 180 (1980) 31-44.
- Talamo 1995** = C. Talamo, «Turi: il racconto della fondazione e il territorio», στον τόμο: *L'incidenza dell'antico. Studi in onore di Ettore Lepore*, I, Napoli 1995, 405-414.
- Triebel-Schubert – Muss 1983/84** = Ch. Triebel-Schubert – U. Muss, «Hippodamos von Milet: Staatstheoretiker oder Stadtplaner?», *Hephaistos* 5/6 (1983/84) 37-59.
- Vallet 1976** = G. Vallet, «Avenues, Quartiers et Tribus à Thurioi, ou comment compter les cases d'un damier (à propos de Diod. XII, 10 et 11)», στον τόμο: *Mélanges offerts à Jacques Heurgon*, II, Paris 1976, 1021-1032.
- Wycherley 1964** = R.E. Wycherley, «Hippodamus and Rhodes», *Historia* 13 (1964) 135-139.

IPPODAMO E THURII

EMANUELE GRECO

La ricerca archeologica a Sibari, ripresa da 10 anni dopo una lunga interruzione, con lo scopo precipuo di indagare l'impianto urbanistico di Thurii, sorta nel 444 a.C., per iniziativa di Pericle nel luogo della grande città achea distrutta nel 510 a.C., ci mette a disposizione una serie di dati nuovi, utili a definire non solo la planimetria generale della città, ma anche, più in generale, il ruolo di Ippodamo di Mileto.

Dopo gli scavi degli anni '70 che avevano messo in luce tre plateiai, una nord-sud e due est-ovest, con i nuovi scavi è stato possibile ritrovare una seconda plateia est-ovest a 1300 piedi dalla precedente ed una nuova plateia nord-sud a 1000 piedi di distanza da quella più vicina che è a sua volta a 1000 piedi dalla precedente.

Dunque tre plateiai nord-sud distanti 1000 piedi una dall'altra e due est-ovest che sono separate da una fascia larga di 1300 piedi.

Disponendo, fortunatamente, del celebre testo di Diodoro Siculo (XII,10) che ci parla di 7 plateiai, possiamo dire che abbiamo elementi sufficienti per cominciare a disegnare l'impianto di Thurii, del quale si propone di attribuire la paternità ad Ippodamo di Mileto, seguendo le fonti antiche (prevalentemente scoli e lemmi di lessici di epoca tarda).

Un ulteriore aspetto, assai interessante, è dato dal fatto che Diodoro ci tramanda i nomi delle strade, di cui possiamo ora proporre la identificazione, partendo dal punto fermo che la plateia Herakleia è ovviamente quella costiera, come sappiamo bene da altre fonti.

Infine, l'esame della pianta di Thurii, fornisce suggestioni, solo suggestioni evidentemente, per rileggere con attenzione i frammenti di Joannes Stobeo attribuiti ad Ippodamo, generalmente ritenuti apocrifi di epoca tardo antica, come probabile rielaborazione di età ellenistica dell'opera scritta di Ippodamo.